

УДК 811.161.2'367.625.43

СЛОВОЗМІНА ДІЄПРИКМЕТНИКА В АКТОВИХ ПАМ'ЯТКАХ XVII СТ. З ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ

Шевченко С.П.

У статті проаналізовано основні відмінкові парадигми дієприкметників української мови, зафіксованих у рукописних і друківаних пам'ятках ділового стилю XVII ст. з території Полтавщини, визначено їх специфіку, а також зв'язок певних рис дієприкметника в цих пам'ятках з особливостями актів інших ареалів.

Ключові слова: дієприкметник, парадигма, відмінювання, морфологічні й графічні варіанти, система словозміни.

В статье анализируются основные падежные парадигмы причастий украинского языка, зафиксированных в рукописных и печатных документах делового стиля XVII века из территории Полтавщины, определяется их специфика, а также связь отдельных черт причастий в этих памятниках с особенностями актов других ареалов.

Ключевые слова: причастие, парадигма, склонение, морфологические и графические варианты, система словоизменения.

The author analyzes the main case paradigms of the Ukrainian participles recorded in the manuscript and printed business monuments of the 17th century on the territory of Poltava Region, defines their specific character and these participles with the peculiarities of the reports in other areas.

Key words: participle, paradigm, conjugation, morphological and graphical variants, system of word change.

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень одним з актуальних є питання кодифікації – обов'язкових правил для вживання літературної мови, усвідомлені й прийняті в конкретний період усім мовним колективом. Критерієм літературності мови прийнято вважати мовну норму. Словник української мови подає таке тлумачення слова **норма**: 1) звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок, стан; 2) встановлена міра, розмір чого-небудь [4, т. 5, с. 442].

Лінгвістичне визначення норми запропонував М.Пилинський у монографії “Мовна норма і стиль”: “Норма – це сукупність найпридатніших (правильних, кращих) для обслуговування суспільства засобів мови, яка виникає як результат добору мовних елементів з існуючих наявних, заново створених чи взятих із пасивного запасу минулого” [3, с. 13]. Автори енциклопедії “Українська мова” мовною нормою називають “сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства” [6, с. 387]. Морфологічні норми регулюють вибір варіантів словозмінних форм, їх поєднання з іншими формами.

Мета нашої статті – розглянути особливості інтерпретації граматичного статусу дієприкметників у праці Миколи Сулими “Дещо про зниклі дієприкметники”, визначити її вплив на розвиток сучасних граматичних теорій, а також виявити специфіку дотримання морфологічних норм у творенні й уживанні дієприкметників сучасної української літературної мови. Становлення дієприкметникової системи цікавило дослідників упродовж тривалого часу й не втратило своєї актуальності й дотепер.

Так, українські мовознавці 20-х рр. ХХ ст. працювали в трьох вирішальних ділянках: угрунтування й усталення норм літературної мови; вивчення історії української мови; дослідження з української діалектології, і їхні “досліди принесли силу нового матеріалу, по-новому оцінили чимало старих і відомих фактів” [7, с. 11–12].

У царині нормалізації літературної мови працювали передусім Олекса Синявський і Микола Сулима. Перед кодифікаторами літературної мови 20-х рр. постали значні труднощі: виробленню мовних стандартів перешкождала різноговіркова основа літературних творів, які були створені впродовж сторіччя. Зважаючи на цю потужну

традицію літературної мови, "було б нерозумно відкидати ті елементи її, які вже прищепилися, хоч би вони й не знаходили опертя в жадній київській чи полтавській говірці" [7, с. 13]. Щоб вибрати найдоцільніший варіант для закріплення його в літературній мові, мовознавцям потрібно було врахувати не лише традиційне (минуле), а й простежити тенденції розвитку мови в майбутньому, "знайти баянс між вірністю традиції й розумінням лінії розвитку" [7, с. 13]. Олекса Синявський та Микола Сулима, критично підійшовши до надбань представників етнографічної школи в українському мовознавстві 20-х рр. XX ст., переглянули їх у контексті традиції та перспектив розвитку мови. Це було можливо лише за умови ретельного вивчення мови провідних письменників минулого й сучасності.

Тому Микола Федорович Сулима (1892, Харківщина – ?) 1927 р. публікує в журналі "Червоний шлях" свою розвідку "Деякі дієприкметники". Об'єктом дослідження він обирає "деякі граматики української мови та мову Тараса Шевченка й Лесі Українки" [5, с. 145].

Спираючись на твердження автора першої друкованої граматики О.Павловського про відсутність в українській мові дієприкметників на **-чий, -щий, -ший, -мий**, яке згодом розвинули й удосконалили "потомні добрі знавці української мови з наддніпрянців і галичан" Р.Смаль-Стоцький, Є.Тимченко, В.Сімович, І.Огієнко, О.Курило, О.Синявський та ін. М.Сулима у своїй праці заперечує існування таких утворень у "сучасній і стародавній українській народньо-масовій мові", на відміну від російської літературної мови: "В українській народній мові замість таких дієприкметників бувають описові вирази, дієприслівники, прикметники, речівники й дієприкметники минулого часу страд. стану на **-ний, -тий**. А такі слова, як, напр., **зрячий, стоячий, летючий, живучий, видючий, зцілющий, відомий, знайомий, нерухомий**, хоч і дієслівного походження, та вже давно загубили свої дієслівні нюанси й правлять тепер за звичайних прикметників, характеризуючи сталу ознаку якоїсь речі чи істоти" [5, с. 145].

Появу в інтелігентсько-українській мові – найчастіше в наукових та публіцистичних писаннях, у канцелярських паперах, у газетах і перекладах – виразів **працюючі маси, пануюча класа, існуючий економічний лад, слідує положення, шиплячий звук, свистячий звук, керуючий центр, оточуюче суспільство, мешкаючий у Харкові, виконуючий обов'язки завідуючого** тощо дослідник пояснює не лише впливом російської літературної мови, а й іншими чинниками. У творах Т.Шевченка, на його думку, це зумовлено передусім впливом церковнослов'янської мови. "Окрім церковнослов'янської мови та російської літературної, до поширення в українській інтелігентській балачці "непуричних" дієприкметників спричинився пізніше ще один чинник: деякі граматики української мови, куди необачні автори заводили рецепти з російської і церковнослов'янської граматики, забуваючи про природу української народньої мови" [5, с. 146]. Аналізуючи викладені в східноукраїнських граматиках П.Залозного, Г.Шерстюка, І.Нечуя-Левицького, М.Гладкого,

у галицьких граматиках В.Коцовського та І.Огоновського положення про дієприкметник, автор наводить низку "ненародних" утворень на **-чий, -шний, -мий**, поданих у них, а також приклади вправ на утворення активних та пасивних дієприкметників теперішнього часу від твірних дієслів. "Можна уявити, – зауважує М. Сулима, – як учень засмічував свою мову, "витворюючи" такі, наприклад, дієприкметники: **дихаючий, криючий, добувавший, друкувавший, рубаємий** і т. ін." [5, с. 146]. Закономірним наслідком тривалого навчання за такими підручниками кількох поколінь українців стало поширення цих утворень у мові публіцистів, учених і письменників поч. XX ст. Цю думку науковець ілюструє прикладами з творів В.Чумака, П.Тичини, Миколи Хвильового, В.Поліщука, С.Васильченка та ін. Відзначаючи тенденцію до зменшення частотності вживання таких форм в українському друкованому слові "останніх двох-трьох років", М.Сулима висловлює думку про те, що "невдовзі ці сурогати зовсім зникнуть, і українська літературна мова широкого вжитку ще ближчою стане українській народній мові, бо позбавиться дієприкметникової аристократично-інтелігентської риси" [5, с. 148]. Серед причин зникання таких "антинародних" дієприкметників автор називає занепад галицьких шкільних традицій (церковнослов'янсько-польсько-російсько-українського жаргону), перенесення культурного пріоритету з Галичини в УРСР, а також три видання "Уваг до сучасної української літературної мови" О.Курило та граматичні праці О.Синявського, зокрема його "Норми української літературної мови".

Наступні розділи дослідження М.Сулими присвячені детальному порівняльному аналізу активних і пасивних дієприкметникових форм у творах Т.Шевченка й Лесі Українки. Так, скажімо, автор стверджує, що дієприкметників на **-чий** у Т.Шевченка взагалі немає, він фіксує лише 15 прикметників на **-чий** дієслівного походження, що трапляються в 45 прикладах, як-от: **гарячий, живучий, лежачий, летучий, ревучий, проїжджачий, смердячий** тощо. У Лесі Українки таких прикметників удвоє більше (300 вживань), до того ж вона часто використовує дієприкметники на **-чий**, пор.: **бенкетуючий, всеобіймаючий, волаючий, стримуючий, наказуючий, запрошуючий, одвертаючий, описуючий, пануючий, пояснюючий, проникаючий, співаючий** та под. (понад 60 таких дієприкметникових одиниць). Найчастіше вони трапляються в "Історії східних народів", іноді в ремарках п'єс і зрідка в поезіях. На думку автора розвідки, це зумовлено передусім тим, що "Леся Українка просто не обробляла тексту "Історії" (про це говорить й у передмові до неї) і мало уваги звертала на ремарочні вставки" [5, с. 157].

Здійснюючи порівняльний аналіз уживання дієприкметників у творах обох митців слова, М.Сулима відзначає однакову кількість дієприкметників і "просто прикметників" на **-чий** – 26, проте зауважує, що в Лесі Українки майже всі вони – народні, а в Т.Шевченка переважна частина їх церковнослов'янськими й росіянізмами. Спільних слів згаданих категорій в обох письменників 9: **видючий, гулящий, живущий, настоящий**,

невсипущий, роботящий, сущий, трудящий, цілющий. Автор детально аналізує форми на **-щий**, уживані тільки Т.Шевченком (17 одиниць) та Лесею Українкою (також 17 лексем), ілюструючи вживання кожної одиниці прикладами з їхніх творів.

Дієприкметників і прикметників на **-мий** у Лесі Українці більше, ніж у Т.Шевченка: 16 проти 10. Дослідник помітив цікаву тенденцію в їх уживанні: “В обох письменників ці слова на **-мий** дуже часто бувають з “не”: у Т.Шевченка на 25 прикладів припадає 20 із “не”, у Лесі Українці на 231 приклад припадає 95 з “не” [5, с. 161]. М.Сулима фіксує також 5 спільних для обох митців дієприкметникових форм: **видимий, неугасимий, незаходимий, незримий, неопалимий.**

“Дієприкметники минулого часу прямого стану на **-ший** в обох авторів трапляються раритетно: **мовлявший, неохолонувший, запршедше, засохший** (поряд із **засохлий**) – у творах Т.Шевченка та **померший, умерший** у Лесі Українці” [5, с. 161]. Згадаймо, що сучасна українська дослідниця дієприкметника Г.Гнатюк називає їх реліктовими формами [1, с. 37]. На думку М.Сулими, замість таких церковнослов’янізмів автори вживають прикметники дієслівного походження на **-лий** (усього зафіксовано 20 таких форм у 39 прикладах у Т.Шевченка й 91 лексему в 230 прикладах у творах Лесі Українці).

Аналізуючи літературні традиції у вживанні дієприкметників, М.Сулима стверджує, що на мові Лесі Українці вплив російської літературної мови відбився набагато виразніше, ніж на Шевченковій: “І це зовсім не тому, що Леся Українка написала більше за Т.Шевченка, а з інших причин: Шевченко – селянин, Леся Українка – інтелігентка (батько її навіть не говорив по-українському); за часів письменницької діяльності Т.Шевченка (1838–1861) українське друковане слово було далеко вужчого діапазону і взагалі стояло під егідою

етнографізму, а за часів письменницької діяльності Лесі Українці (1884–1913) українське друковане слово, поширивши межі свого вжитку, уже було, як зазначив академік А.Кримський, під дуже непевним протекторатом галицько-українофільського жаргону. Отже, немає нічого дивного, що в мові Т.Шевченка майже зовсім не помітний вплив російської мови щодо дієприкметників; а в деяких місцях (і не рідко!) літературної спадщини Лесі Українці натрапляємо на дивовижне калічення української мови переважно дієприкметниками на **-чий**, дарма що серед українських стилістів Леся Українка має одно з найперших місць” [5, с. 149–150].

Основним порушенням морфологічних норм у вживанні дієприкметників сучасної української літературної мови є надмірне використання форм теперішнього часу активного стану, яких мова уникає: **інформуючі засоби, воюючі сторони, існуючі закони** тощо. Їх, як правило, замінюють іменниками, прикметниками, підрядними частинами, порівняймо: замість **нападаючий – нападник**; замість **відпочиваючий – той, що відпочиває, відпочивальник**; замість **завідуючий, початкуючий, вступаючий – завідувач, початківець, вступник**. Такі помилки зумовлені інтерферентними явищами, впливом просторіч, діалектів, а також незнанням мовної норми.

Слід зазначити, що норма й кодифікація не тотожні поняття: норма динамічна, змінювана категорія, а кодифікація – статична за своїм характером. Вона зберігає та фіксує норму в певний період розвитку мови й охоплює кілька етапів: описовий, регулятивний (нормативний) та етап реалізації [2, с. 49–50]. Праця М.Сулими “Дещо про зниклі дієприкметники” репрезентує перший етап граматичної кодифікації, на якому встановлено та об’єктивно описано мовні факти та визначено чинні літературні норми.

Література

1. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Галина Макарівна Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1982. – 248 с.
2. Мацюк Г. П. Теоретична модель опису поняття “кодифікація” / Г. Мацюк // Мовознавство. – 2003. – С. 48–56.
3. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Микола Миколайович Пилинський. – К., 1976. – 288 с.
4. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1974. Т. 5. – 1974. – 840 с.
5. Сулима М. Дещо про зниклі дієприкметники / М. Сулима // Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 145–168.
6. Українська мова : енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
7. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2002. – 132 с.